साहित्यिक सावरकर

डॉ. नी.र.वऱ्हाडपांडे

क्रांतीकारक वि.दा.सावरकरांच्या उत्तर आयुष्यातील राजकीय कार्याबद्दल दोन विरूध्द टोकाची मते ऐकू येतात. पण त्यांच्या साहित्यिक कार्याबद्दल मात्र असला काही मतभेद होण्याचा संभव नाही. सावरकरांचे साहित्य अव्वल दर्जाच्या साहित्यिक गुणांनी भरलेले नाही असे कोणताही वाचक म्हणेल असे मला वाटत नाही.

त्यांच्या वाङमयात हिंदू जातीचे प्रेम व मुसलमानांचा द्वेष या भावना प्रामुख्याने आढळत असल्यामुळे ते सर्व वाचकांना आवडण्याचा संभव नाही व म्हणून ते विश्ववाङमय होऊ शकत नाही असा आक्षेप घेण्यासारखा आहे. मुसलमान द्वेषाने भरलेले वाङमय मुसलमानांना आवडणे शक्य नाही असे म्हणणे स्थूलमानाने बरोबर आहे. पण ते सर्वस्वी बरोबर नाही. ज्योतिबा फुले यांचे वाङमय ब्राह्मणद्वेषाने भरलेले असून देखील आपल्याला आवडते असे काही ब्राह्मण म्हणतात. या म्हणण्यात पुष्कळसा दंभाचा अंश असतो हे मान्य करून देखील ते सर्वस्वी खोटे आहे असे म्हणणे बरोबर होणार नाही. ज्योतिबा फुल्यांचा ब्राह्मणद्वेष सर्वस्वी अन्याय्य मानला तरी त्यांचा प्रामाणिकपणा नाकारता येत नाही व कोणत्याही प्रामाणिक भावनेतून उत्स्फूर्त झालेले वाङमय तेजस्वी असू शकते. ज्योतिबांचे वाङमय वाचताना आपण ब्राह्मण आहोत हे क्षणभर विसरले पाहिजे. कोणत्याही वाङमयाचा आस्वाद घेताना स्वत:चे व्यक्तित्व थोडेफार विसरावेच लागते. नाहीतर तुकारामाचे भक्तिकाव्य नास्तिकाला आवडणार नाही व उमरखय्यामचे मद्यकाव्य मद्यविरोधकाला आवडणार नाही. सावरकरांचे मुसलमानविषयक वाङमय वाचताना मुसलमान वाचक हीच भूमिका धारण करू शकेल तर वाङमय या दृष्टीने त्याला ते आवडणे अशक्य नाही.

स्वातंत्र्यपूजा !

शिवाय सावरकरांच्या वाङमयाचा बराच मोठा भाग मुसलमानद्वेष या सदराखाली येत नाही. पारतंत्र्यद्वेष हे नाव त्याला अधिक शोभते. भारतावर आक्रमण करणाऱ्या तुर्क, अफगाण, मोगल आक्रमकांचा व भारतीय राष्ट्रीयत्वाची शकले करण्यासाठी त्यांनी केलेल्या अनन्वित कृत्यांचा द्वेष हा इस्लामी धर्माचा वा आजच्या भारतीय मुसलमानांचा द्वेष आहे असे म्हणता येत नाही. तसे म्हटले तर इंग्रजांना भारतविजय, राष्ट्रीय चळवळी दडपून टाकण्यासाठी त्यांनी केलेल्या अनन्वित कारवाया, हिंदूंना बाटविण्यासाठी मिशनऱ्यांनी वापरलेले छल व बल इत्यादिकांचा द्वेष हा भारतीय ख्रिश्चनांचा व ख्रिस्ती धर्माचा द्वेष आहे असे म्हणावे लागेल व म.गांधींसारखे राष्ट्रनायकही त्या आरोपातून सुटणार नाहीत.

पारतंत्र्याविषयी जाज्वल्य द्वेष व स्वातंत्र्याची अदम्य उर्मी निर्माण करणे हे सावरकरांच्या वाङमयाचे उद्दिष्ट आहे. जोसेफ मॅझिनी, सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर, शीखांचा इतिहास, हिंदुपदपातशाही व हिंदुत्व हे त्यांचे प्रमुख विवेचक ग्रंथ होत. या ग्रंथापैकी शीखांचा इतिहास आज उपलब्ध नाही.

'जोसेफ मॅझिनी' या ग्रंथाच्या द्वारा सावरकरांनी गुप्तमंडळ स्थापून क्रान्तिकारकांच्या संघटना उभाराव्या व परकीय सत्तेविरूध्द उठाव करावा असा संदेश राष्ट्राला दिला. मॅझिनीकालीन इटलीची व सावरकरकालीन भारताची स्थिती यात जमीन अस्मानचा फरक होता व म्हणून सावरकरांचा संदेश सुज्ञपणाचा नव्हता असा आक्षेप घेण्यात येतो. पण भारतीय क्रांतिकारकांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात जे कार्य केले ते लक्षात घेता हा आक्षेप निर्मूल ठरतो. नि:शस्त्र चळवळ क्रूरपणे दडपली तर क्रांतिकारकांच्या संख्येत भर पडेल अशी ब्रिटिश सरकारला भीती वाटत असल्यामुळेच त्याने ती चळवळ वाढू दिली. सनदशीर चळवळीचा उपयोग भारतीयांच्या राजकीय आकांक्षांच्या वाफेचा जोर स्फोटक होऊ न देण्यात रक्षामार्गासारखा होईल अशा विचारानेच ह्यूमने काँग्रेसची स्थापना केली होती. अर्थात् देशभक्तीचे लोण आबालवृध्द जनतेपर्यंत पोचवण्यात नि:शस्त्र चळवळीला जे यश आले त्याला देखील क्रांतिकारकांचे प्रयत्न कारणीभूत होते हे कृतघ्नाशिवाय कुणालाही नाकरता येणार नाही.

सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर

सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर हा एक अजरामर ग्रंथ आहे. सावरकर, इतिहास कादबरीसारखा रसाळ करून सांगतात. पण त्याबरोबरच निराधार व काल्पनिक असे काहीही न लिहिण्याची दक्षता बाळगतात. आज हे सांगण्याची विशेष आवश्यकता आहे. कारण सत्य इतिहास म्हणजे परकीय लेखकांवर अंध विश्वास ठेवून देशनिंदा करणारा इतिहास असे समीकरण रूढ होऊ पाहत आहे. सत्तावनचे युध्द हे केवळ शिपायांचे बंड होते, स्वातंत्र्ययुध्द नव्हते अशी पोपटपंची आजकाल करण्यात येते. बोलूनचालून पोपटपंचीच

ती. तिच्यात सुबुध्दपणा अपेक्षिणे रास्त नाही. वस्तुत: सत्तावनच्या युध्दाबद्दल खालील गोष्टी निर्विवादपणे सिध्द झाल्या आहेत.

(१) सूक्तासूक्त उपायांनी साऱ्या भारताला ख्रिस्ती बनविण्याचा इंग्रज राज्यकर्त्यांचा उद्देश होता. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या संचालकाने असे उद्‌गार स्पष्टपणे काढल्याचे सावरकरांनी आपल्या पुस्तकात नमूद केले आहे. ते निराधार आहे असे मुजुमदारांसारख्या पारतंत्र्यपूजक लेखकांना दाखवून देता आलेले नाही. शिपायांना गाईच्या चरबीची काडतुसे चाखण्याची सक्ती करण्यात येत होती ही बाजारगप्प नसून मजुमदारांसारख्या ब्रिटिशपूजक लेखकाने देखील कबूल केलेले ते सत्य आहे. अर्थात् शिपायांनी बंड केले ते धर्मरक्षणासाठी, स्वत:च्या व्यावसायिक सुखसोयीमध्ये वाढ करून घेण्यासाठी नव्हे. धर्माचा पारलौकिक व केवळ वैयक्तिक जीवनापुरता मर्यादित असलेला भाग हा राष्ट्रीयत्वाचे अंग मानता येत नसला तरी समाजाचे ध्येय धारण करणारी व्यवस्था हे जे धर्माचे अंग ते देखील राष्ट्रीयतेत समाविष्ट होत नाही असे कुणीही सत्यनिष्ठ मनुष्य म्हणणार नाही. अर्थात् धर्मरक्षणासाठी केलेले युध्द हे राष्ट्रीय युध्द ठरते. त्यात केवळ शिपायांनी पुढाकार घेतला म्हणून ती नुसती 'शिपाईगर्दी' ठरत नाही.

(२) शिपायांनी केवळ आपल्याच हिमतीवर युध्द न करता पेशवे व त्यांच्या अंकित असलेला मोगल सम्राट यांना आपले पुढारी मानले व ब्रिटिश राजवटीचे उच्चाटन करून तत्पूर्वीची राजवट पुनरूज्जीवित करण्याचा प्रयत्न केला. गेलेले स्वातंत्र्य परत मिळविण्याचा तो प्रयत्न होता हे ज्यांना कबूल नसेल त्यांनी पेशव्यांचे राज्य हे स्वराज्य नव्हते असे म्हणायला कबूल व्हावे.

सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुध्दाबद्दल वरील गोष्टी निर्विवाद आहेत हे नाकबूल करता न आल्याने अप्रामाणिक लेखकांनी या सारभूत मुद्यांना बगल देऊन झाशीच्या राणींचा दत्तक मान्यझाला असता व नानासाहेब पेशव्यांचे, निवृत्तीवेतन इंग्रजांनी सुरू केले असते तर ते बंडात सामील झाले नसते अशा कल्पना लढवून असंबध्द लेखन केले आहे. हे आरोप खरे मानले तरी त्यांनी केलेले युध्द हे स्वातंत्र्ययुध्द नव्हते असे सिध्द होत नाही. राणी लक्ष्मीबाई व नानासाहेब पेशवे यांचा स्वार्थ व राष्ट्राचा स्वार्थ ही एकरूप झाली होती एवढेच त्यावरून सिध्द होते. सावरकरांनी या वीरांच्या स्मृतीला उजाळा देऊन पुढील स्वातंत्र्ययोध्द्यांना स्फूर्तीचे एक निधान उपलब्ध करून दिले.

मराठेशाही व हिंदुत्ववाद

हिंदुपदपातशाही या ग्रंथात सावरकरांनी पेशवाईचा इतिहास स्फूर्तिशाली शैलीत सांगितला आहे. इतिहासकथन कंटाळवाणे असल्याशिवाय ते साधार मानता येत नाही असे काही लोकांना वाटते. त्यामुळे या पुस्तकाला काही वाचक इतिहास म्हणून फारसा मान द्यायला तयार होणार नाहीत. वस्तुत: हे पुस्तक रसाळ असले तरी अनैतिहासिक म्हणता येईल असे त्यात एकही विधान नाही. मराठेशाहीबद्दल काही इंग्रज इतिहासकारांनी असा ग्रह पसरविला आहे की मराठ्यांचे राज्य असे नव्हतेच, ते केवळ लुटारू होते व त्यांना कोणतीही राष्ट्रीय दृष्टी नव्हती. सावरकरांनी हा ग्रह सप्रमाण खोडून काढला आहे. त्याचप्रमाणे इंग्रजी राज्य होणे अपरिहार्यच होते, इंग्रज अजिंक्य होते वगैरे ग्रहांना या पुस्तकाने धक्का दिला. मराठे एकजुटीने राहिले असते तरी इंग्रजांना भारतातून हाकून लावणे त्यांना शक्य झाले नसते. असे कदाचित् म्हणता आले तरी इंग्रजांनाही मराठेशाही नष्ट करणे शक्य झाले नसते असे म्हणायला हरकत नाही.

हिंदुत्व या पुस्तकाचे तत्त्वज्ञान आजच्या भारतीय परिस्थितीत विचारणीय आहे. भारतीय समाजाने हजारो वर्षांपासून जी एकात्मता साधली ती हिंदुत्व या शब्दाने व्यक्त होते यात कुणाही प्रामाणिक विचारवंताला शंका घेता येणार नाही. 'आसिंधुसिंधुपर्यंता यस्य भारतभूमिका। पितृभू: पुण्यभूश्चैव स वै हिंदुरिति स्मृत:।' म्हणजे भारत ही ज्याची पितृभू व पुण्यभू आहे तो हिंदू ही सावरकरांनी केलेली व्याख्या हिंदुत्व या शब्दाने व्यक्त होणाऱ्या राष्ट्रीयत्वाला पुरेपूर लागू होते. या श्लोकात अनुप्रासासाठी आसिंधुसिधुपर्यंत हे शब्द घातले आहेत असे वाटते. औरंगजेबाच्या काळापर्यंत भारताची व्याप्ती गांधारपर्यंत होती याचा सावरकरांना विसर पडला असेल असे वाटत नाही. ज्याचे शारीरिक व सांस्कृतिक पूर्वज आसिंधुसिंधुपर्यंतच नव्हे तर गांधारपर्यंतच्या भारतात जन्मले, तसेच ज्याचा धर्म भारतात उत्पन्न झाला तो हिंदू ही व्याख्या हिंदुत्वाचा भारतीय राष्ट्रीयत्वाशी संबंध स्पष्ट करण्यास उपयुक्त आहे.

सावरकरांनी याच्यापुढे एक पाऊल उचलायला पाहिजे होते ते उचलले नाही म्हणून त्यांची विचारसरणी अपुरी राहिली आहे. धर्माचे सांस्कृतिक व दार्शनिक असे दोन पैलू आहेत. व्यक्ती कोणत्याही राष्ट्राची घटक असली तरी तिला कोणतेही तत्त्वज्ञान स्वीकारण्याची मुभा असली पाहिजे. एखादे तत्त्वज्ञान स्वीकारल्याने व्यक्ती आपल्या राष्ट्रीयत्वापासून च्युत होत नाही. जसे चिनी लोकांनी बौध्दधर्म स्वीकारल्यामुळे ते भारतीय झाले नाहीत व इंग्रजांची ख्रिस्ती धर्म स्वीकारल्यामुळे ते यहुदी झाले नाहीत. तसेच हिंदु समाजाच्या काही घटकांनी इस्लामी वा ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला तरी ते राष्ट्रीयत्वाने भारतीय वा सावरकरांच्या भाषेत हिंदूच राहतात असा त्यांनी आग्रह धरायला पाहिजे होता. हा आग्रह न धरता उलट त्यांनी

• 'माझी जन्मठेप' हे आत्मचरित्रपर पुस्तक सावरकर साहित्याचे मेरूमणी होत असे म्हणायला हरकत नाही. सत्याशी शक्य तितके इमान राखून लिहिलेले हे वृत्तांत एखाद्या अद्भुतिकेसारखे हृदयंगम आहेत. सावरकरांचे जीवनच मुळी 'विद्युत्तंतुंनी विणलेल्या वस्त्रा' सारखे भासत होते. त्यांचे आत्मचरित्रपर लिखाण हे सारे प्रचीतीचे बोलणे आहे. बोलाचा भात व बोलाची कढी असा प्रकार नाही. त्याची थोरवी काय वर्णावी?

शियापंथी मुसलमानांना हिंदु महासभेचे सदस्यत्व नाकारले व आपण द्विराष्ट्रवादी आहोत असा न्याय्य आक्षेप स्वत:वर ओढवून घेतला.

इतिहासोद्धार

'हिंदु इतिहासातील सहा सोनेरी पाने' या ग्रंथात हिंदूंचा इतिहास हा मुख्यत: पराभवाचा इतिहास आहे या ग्रहाचा प्रतिवाद करण्यासाठी शुंग कालापासून तो मराठेशाहीपर्यंत हिंदूंच्या इतिहासाचे जे विजयी कालखंड आढळतात त्यांपैकी सहा कालखंडांची सावरकरांनी चर्चा केली आहे. ती नेहमीप्रमाणे स्फूर्तिदायक असून देखील साधार आहे. हिंदूंचा वैदिक कालापासून तो आजतागायताचा इतिहास सुमारे पाच हजार वर्षांचा आहे. या पाच हजार वर्षात पराभवाचा म्हणता येईल असा तेराव्या शतकापासून तो सोळाव्या शतकापर्यंतचा व एकोणिसाव्या शतकानंतरचा इतिहास आहे. तेराव्या शतकापर्यंत भारत रणांगणावरच केवळ नव्हे तर जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात कोणत्याही राष्ट्राच्या तुलनेने कमी नव्हता. तेराव्या शतकानंतर चार शतकांच्या अंधाराला उजाळा देणारा शिवसूर्याचा उदय झाला. त्याच्या परंपरेची पराक्रमप्रभा सुमारे १७० वर्षे फाकत होती. असे असता भारताचा इतिहास हा पराजयाचा इतिहास आहे अशी समजूत निर्माण करण्यास परकीयांचे प्रचारकी इतिहास कारणीभूत झाले आहेत. या प्रचाराचे स्वरूप अगदी स्पष्ट आहे. तेराव्या शतकापर्यंतचा साडेचार हजार वर्षांचा इतिहास साडेचार पानात आटोपण्यात येतो, पुढे मराठेशाहीच्या इतिहासाला चतकोर पानही दिले जात नाही व तुर्क-मोगल व इंग्रजी आक्रमणाच्या रसाळ वर्णनाला शेकडो पाने वाहिलेली असतात. अशा सहेतुक लेखनाला पायबंद घालण्यासाठी 'सहा सोनेरी पाने' या ग्रंथासारख्या विजयी इतिहासाला प्राधान्य देणाऱ्या ग्रंथांची सुतराम् आवश्यकता आहे.

गोपूजा व बुध्दिवाद

सावरकरांचे स्वतंत्र ग्रंथाव्यतिरिक्त विवेचक वाङमय त्यांच्या लेखसंग्रहात समाविष्ट केलेले आहे. या लेखांमध्ये त्यांच्या व्यक्तित्वाचा एक वेगळाच पैलू दिसून येतो तो म्हणजे प्रखर बुध्दिवाद. सावरकर अतिशय भावनाशील होते. अतिशय भावनाशील माणसाशिवाय दुसरा कोणी क्रांतिकारक होऊच शकत नाही. पण सावरकरांत व इतर क्रांतिकारकांत एक फरक होता. त्यांच्या भावनांप्रमाणेच त्यांची बुध्दीही प्रखर होती. या बुध्दीचा उपयोग त्यांनी आपले आराध्य जे भारतीय राष्ट्र त्यातील वैगुण्ये नाशून व गुणांचे संवर्धन करून त्याला शक्तिशाली कसे करता येईल याची प्रक्रिया सांगण्याकडे केला. हिंदू समाजाला कसरीप्रमाणे खाणारे बुवाबाजी, पोथीप्रामाण्य वगैरे जे रोग त्यावर त्यांनी कुणाच्याही रागलोभाची पर्वा न करता कडाडून हल्ला केला.

पण असा हल्ला करताना सावरकर सर्वस्वी शास्त्रीय दृष्टीला जागले असे मात्र म्हणता येत नाही. त्यांचे गायीसंबंधीचे विचार कृषी व पशुपालन शास्त्रांना धरून आहेत असे म्हणण्याची आजकाल फॅशन आहे. पण हे खरे नाही. गायीवरच्या मूर्ख श्रध्देमुळे हिंदूसमाजाने कोट्यवधी निरूपयोगी गायींना पोसून आपल्या अर्थव्यवस्थेवर निष्कारण बोजा टाकला आहे असे आजच्या गोभक्षकांप्रमाणे सावरकरांनाही वाटत होते. पण ही समजूत भ्रामक आहे. गोभक्षक म्हाताऱ्या व अस्थिपंजर गायी खात नाही. तो तरण्याताठ्या मांसल व दुभत्या गायीच खातो. तेव्हा गोभक्षणाने निरूपयोगी गायींचा संहार व शिवाय अन्नाचा पुरवठा या दोन्ही गोष्टी साधतात ही कल्पना भाबडेपणाची आहे. गोमांस हे श्रीमंतांचे चोचले पुरविणारे महागडे अन्न आहे. त्याने भारतासारख्या गरीब देशाच्या अन्नाचा प्रश्न सोपा होण्यास मदत होईल अशी आशा करणे, भाकरीचा प्रश्न पुरणपोळीने सुटेल अशी आशा करण्यासारखे आहे. शिवाय गाय पूर्णपणे निरूपयोगी कधीच होत नाही. तिचे मलमूत्र देखील उपयुक्त असते. ती नुसते दूधच देते असे नाही. बैलासारख्या कष्टाळू प्राण्याला ती जन्म देते. भारताने शेती व भारवाहन यासाठी बैल न वापरता सर्रास कर्षित्र (ट्रॅक्टर) व वाहक (ट्रक) वापरावे असे म्हणणे हा बुध्दिवाद नसून स्वप्नवाद आहे. अर्थात् गोभक्षकांची बाजू आर्थिकदृष्ट्या निर्मूल आहे.

आर्थिक बाजू सोडून सांस्कृतिकदृष्टीने विचार केला तरी गोभक्षकांची वृत्ती मोठी स्पृहणीय आहे असे म्हणता येणार नाही. कुत्र्यासारख्या निरूपयोगी प्राण्याला पाळण्यात गोऱ्या राष्ट्रांचे कोट्यवधी रूपये खर्ची पडतात. कुत्र्यासाठी स्वतंत्र शिधाकार्यालये असतात. 'तुमच्या कुत्र्याला मारून खा' असे म्हटले तर कुत्र्याच्या मालकाच्या अंगावर शहारे येतील. आर्थिकदृष्ट्या कल्पतरूसारख्या असणाऱ्या गाईला मारणे ज्याला दु:सह वाटते तो बिचारा हिंदू मात्र अडाणी व रानटी ठरतो. उपयुक्त पशूबद्दल कृतज्ञता, प्रेम वगैरे भावना बाळगणे रानटीपणाचे लक्षण नसून सुसंस्कृत मनाचे लक्षण आहे. तान्ह्या वासराचे मांस लुसलुशीत लागते म्हणून तान्ही वासरे मारून खाणारे पाश्चात्य कितीही

वैभवसंपन्न असले तरी मनाने पुरेसे सुसंस्कृत आहेत असे म्हणणे कठीण आहे.

ललितवाङमय व आत्मकथन

सावरकरांचे विवेचक वाङमय बुध्दी व भावना या दोहोंनाही उत्तेजित व उत्स्फूर्त करते त्याचप्रमाणे त्यांचे ललितवाङमय देखील मनाच्या अनेक विध वृत्तींना भारून टाकणारे आहे. सावरकर हे हाडाचे कवी होते. देशप्रेमाच्या धुंदीने सर्वस्वाचा होम करायला तयार झालेले व्यक्तित्व हे मुळातच दिव्य व अपार्थिव जीवनाचे उपासक असणार. मातृभूमीला परत जायला मिळणार नाही या कल्पनेने विषण्ण होऊन लिहिलेली 'सागरा प्राण तळमळला' ही कविता देशप्रेमाने ओथंबलेली तशीच गरूडभराऱ्या मारणाऱ्या कल्पनेनेही उत्स्फूर्त झालेली आहे. मला परत नेले नाहीस तर माझा भाऊ भारतमातेचा सुपूत्र अगस्ती तुला पिऊन टाकील ही सागराला घातलेली भीती परकीय आक्रमकांनी माझा मांडलेला छळ भारताच्या सनातन राष्ट्रीयत्वाला जागृत केल्याशिवाय राहणार नाही हा अदम्य आशावाद गडद निराशेच्या क्षणीही सावरकरांच्या मनात जागृत असे याची ग्वाही देतो. 'माझे मृत्युपत्र' ही कविता म्हणजे अटक झाल्यावर आता फाशी व जन्मठेप होणार अशी निश्चिती झाल्यावर वहिनीला लिहिलेले पत्र आहे. प्रसंग कवीच्या कल्पनेतला नसून परिस्थितीचा अग्नी आपल्या ज्वालांचे चटके बसवीत असतानाचा आहे. अंगावर आपत्तीचे आकाश कोसळले असता रतिभरही विचलित न होता त्या आपत्तीलाच एक महान देणे मानणाऱ्या महापुरूषाच्या मेरूतुल्य धैर्याची ही कविता हे एक मूर्तिमंत प्रतीक आहे. काव्यगुणात सावरकरांवर मात करू शकणारे कवी आढळतील पण महनीय प्रसंगाच्या साक्षात अनुभूतीतून उत्स्फूर्त झालेले त्यांच्या काव्यासारखे काव्य अन्यत्र सापडणे दुरापास्त आहे. ही महनीय अनुभूती साऱ्या राष्ट्राच्या भावजीवनाशी संबंध असलेल्या प्रसंगाची होती हे विशेष आहे. कारण वैयक्तिक जीवनातील तीव्र अनुभूतीतून काव्य निर्माण होणे यात असामान्य असे काही नाही. आपल्या सर्व कुटुंबाची आता आहुती पडणार हे ओळखून सावरकर म्हणतात, 'आम्ही तिघेच बंधु आहोत. तिघांचीही आहुती हे मातृभूमी, तुझ्यांसाठी पडणार. मी धन्य आहे. हे तर काहीच नाही. आम्ही सात बंधु असतो तरी ते सर्व तुझ्याच चरणी खर्ची पडले असते. आम्ही हे व्रत अंधपणे व अविचाराने घेतले नाही तर

जे दिव्य दाहक म्हणून असावयाचे
बुध्द्याचि वाण धरिले करि हे सतीचे ॥'

एका दृष्टीने सावरकरांनी बालवयातच लिहिलेले बाजीप्रभु व तानाजी यांचे पोवाडे वरील कवितांपेक्षाही काही काव्यगुणांनी श्रेष्ठ आहेत. इतिहासातील सुप्रसिध्द प्रसंगाचे चित्रण व मेळ्यातील गायनाची जोड मिळाल्यामुळे आबालवृध्दांच्या तोंडी खेळू लागले हे खरे आहे. पण या व्यतिरिक्त प्रसाद, रसाळ कथनशैली व नाट्यपूर्णता हे गुण त्यांच्यात उत्तरकालीन कवितांपेक्षा अधिक प्रमाणात आहेत असे वाटते. हे पोवाडे ऐकून ज्याचे अंत:करण उचंबळून येणार नाही असा जीवन्मृत क्वचितच सापडेल. तानाजी दोरावर चढू लागला तेव्हाचे वर्णन.

तानाजि चढू लागलं
स्वातंत्र्य चढू लागले
सद्भाग्य चढू लागले
सांभाळी रे म्लेंच्छा आता आला तानाजी।

म्हणूनीच गमे नेमी मी नकेतन हा खुळा।
गुप्त हेरचि सूर्याच्या वरी सूर्यफुला तुला॥
तरीच तू सदा डोळा ठेवितोस रवीवरी।
अनंग तरिची दंगा भरी रात्रीतूनी करी॥

क्लिष्ट कल्पनेप्रमाणेच सावरकरांची वाक्यरचनाही फार गुंतागुंतीची असते त्यामुळे त्यांचे काव्य समजण्यास कठीण असे नारिकेलपाक धर्तीचे झाले आहे. त्यांच्या बालपणीच्या पोवाड्यात हा दोष नव्हता.

‘जगन्नाथाचा रथोत्सव’ या कवितेत कल्पनेची भव्यता कळसास पोचली आहे. ‘सारे जग हाच जगन्नाथाचा रथ, काल हा त्याचा मार्ग, जगन्नाथाची इच्छा हा त्या रथाच्या घोड्याचा लगाम, अशी ही रथयात्रा कुठे आणि कशी चालली आहे? तारकांच्या चंद्रज्योती उडवीत ही मिरवणूक कसला उत्सव करीत आहे?

गोमान्तक काव्यामध्ये गोमांतकात पोर्तुगीजांनी केलेल्या हिंदूंच्या छळाचे हृदयद्रावक वर्णन आहे. पण गोमांतक पद्यात लिहून